

Н. Осипова, доктор філософських наук, професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Основні принципи формування громадянськості і забезпечення соціальної ефективності права

Особливістю сучасного розвитку в Україні є прагнення до громадянського суспільства. Відповідно з цим набуває фундаментального значення проблема формування громадянськості як його суб'єктивної складової. Під громадянськістю можна розуміти органічну єдність піклування людини про права і свободи інших людей, про цінності суспільства і держави, а також її чутливість до соціальних проблем, готовність до їх розв'язання. Саме громадянськість стала критерієм поведінки особистостей та їх спільнот. Маючи інваріантну природу, в часи докорінних суспільних перетворень проблема громадянськості як одного з основоположних джерел соціальної ефективності права набуває додаткової актуальності і гостроти.

Із позицій забезпечення соціальної ефективності права сучасні дослідження громадянськості можуть бути плідними лише за умови їх опори на широкий спектр наукових здобутків, пов'язаних з пізнанням громадянського суспільства. До таких здобутків належать: онтологічна характеристика громадянського суспільства і громадянськості (Г. В. Ф. Гегель, Р. Циппеліус), всебічне дослідження прав і свобод людини (Т. Бетелл, М. М. Ковалевський, П. М. Рабінович), розкриття закономірностей становлення правової свідомості (Ю. Ю. Калиновський, С. І. Максимов, Ю. М. Тодика), розробка наукових засад діяльнісного підходу до легітимної поведінки особистості (В. І. Добреньков, Дж. Келлі, А. І. Кравченко).

У зв'язку з тим що соціальний аспект з точки зору функціонування суспільства і його правової системи має основоположне значення¹, проблему громадянськості слід розглядати в широкому соціально-правовому аспекті, зокрема як одну із засад соціальної ефективності права. Саме про цей підхід до громадянськості і буде йти мова.

У сучасному її вигляді проблема громадянськості виникла у зв'язку зі становленням і розвитком громадянського суспільства. До субстаціо-

¹ Див.: Циппеліус Р. Філософія права: Пер. з нім. – К., 2000. – С. 188.

нальних ознак цього суспільства слід віднести реальний захист свободи і власності за допомогою правосуддя та піклування про кожен особливий, окремий інтерес як інтерес всезагальний¹. Сутність громадянського суспільства, таким чином, органічно пов'язана з реальною регулятивною в ньому функцією права. Але при цьому слід відрізнити предмети розгляду в них. У праві таким предметом є особа, а в громадянському суспільстві — громадянин. Тому фундаментальною проблемою формування суб'єкта громадянського суспільства є поєднання особи і громадянина. Таке поєднання досягається через свободу особистості, свободу і недоторканність власності, публічний захист інтересів за допомогою закону.

Свобода індивіда в громадянському суспільстві має більш глибоке значення, ніж те, що випливає із кожного конкретного випадку в його житті. Принципи свободи, а значить і права, повинні виходити з іманентних якостей громадян. Ці іманентні якості включають в себе відчуття повноправним членом суспільно-політичної спільноти, здатність і готовність виступати в ролі громадянина за будь-якої суспільно-політичної і навіть побутової ситуації, прихильність до захисту інтересів за допомогою права, активну і свідому включеність у справи державно-політичного співтовариства та об'єднань громадян, доброчесність вільного і повноправного учасника суспільних і державних процесів.

Громадянськість завжди формується в надрах певного державно-правового устрою, що накладає свій відбиток на специфіку принципу свободи при її реалізації. Надаючи характеристику цьому устрою під кутом зору зазначеного принципу, зазвичай виходять із найрізноманітніших позицій — державний устрій повинен захищати свободу, бути перешкодою свавіллю, сприяти благу суспільства. Визнаючи певну цінність цих підходів, усе ж слід визначити їх недостатність, піклуватися треба передусім про субстаціональну природу цього устрою, яка полягає в тому, щоб забезпечити найбільш доцільні та сприйнятливі для людей відносини між ними, тобто створити систему фундаментальних передумов свободи. Якщо ж виходити лише з однієї якоїсь риси цих відносин, навіть найкращої, це може мати страшні наслідки. Наприклад, під час Французької революції було вирішено побудувати державно-правовий устрій виключно на принципі доброчесності і цей період увійшов в історію як один з найстрашніших часів — терору.

Зовнішньою сферою свободи людини є власність у всіх її проявах. Доцільність і розумність власності Гегель вбачав не просто в задоволен-

¹ Див.: Гегель Г. В. Ф. Філософія права: Пер. с нем. – М., 1990. – С. 233.

ні потреб, а в тому, що завдяки власності долається пуста суб'єктивність і людина перестає бути абстрактною особистістю¹.

Відповідно до цього найглибший вплив на формування громадськості здійснюють відносини, що пов'язані з власністю та її захистом. Захист цих відносин, як принцип формування громадянськості, в Україні на практиці базується на статтях 13 ч. 3 («Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людей та суспільства») і 41 ч. 4 («Право приватної власності є непорушним») її Конституції². Але в масовій свідомості часто зустрічається, чим користуються несумлінні посадовці і підприємці, уява про те, що непорушність права приватної власності в повсякденному житті розповсюджується лише на матеріалізовані об'єкти. Внаслідок цього незахищеним виявляється цілий суспільний прошарок — наймані працівники, хоча їх робоча сила (здатність до праці) у ринковому суспільстві цілком підпадає під поняття «приватна власність», про що свідчить договірний характер відносин роботодавця і працівника. З точки зору закону захист існує, але у масі ніби «дрібних» випадків він ігнорується під впливом викривлених уявлень і меншої економічної сили найманих працівників, у зв'язку з чим для них є недоступним звернення до правосуддя в кожному із численних випадків. Але викривлення відносин власності стосується не лише найманих працівників.

Останнім часом в Україні спостерігається нове явище — рейдерство (від англ. raider — to raid — робити наїзд), яке можна характеризувати як спроби переділу власності силовими засобами на підставі певних судових рішень. «Відмиті» незаконним шляхом великі кошти використовуються ділками і злочинцями для підкупу суддів, правоохоронців, державних службовців та працівників контрольноючих органів з метою отримати формальну зачіпку для захоплення власності³.

Розкладаючий вплив рейдерства на громадянськість відбувається у двох напрямках. З одного боку, це явище формує погляд на державу і суспільство як щось безпорадне, а отже, таке, що не заслуговує на повагу. З другого боку, учасники рейдерських наїздів активно засвоюють кримінальну поведінку і психологію та передають їх іншим верствам. І тут починає діяти закон соціальної взаємодії, коли погана поведінка витісняє хорошу, а присутність негативно налаштованих щодо права пошукачів власної вигоди підштовхує останніх людей, щоб

¹ Див.: Гегель Г. В. Ф. Философия права: Пер. с нем. – М., 1990. – С. 101.

² Конституція України // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

³ Трофейна економіка // Голос України. – 2006. – 29 груд. – № 249. – С. 3.

захистити власність і свободу, спиратися на право теж виключно з егоїстичних позицій, під кутом зору не громадянськості, а власних інтересів.

Проблеми захисту власності яскраво висвітлюють основоположне значення такого принципу формування громадянськості, як взаємодія обов'язку і права. Коли мова йде про права, то завжди підкреслюється, що права однієї людини обмежені правами другої. Це досить розмите положення означає не що інше, як обов'язок суб'єкта права при реалізації своїх прав враховувати права інших суб'єктів. Права й обов'язки розподілені, таким чином, між різними сторонами або особами, але вони мають при цьому субстанціональну єдність, в якій право розглядається як внутрішній аспект сприйняття його суб'єктом, а обов'язок — як зовнішній аспект¹. Ця єдність є вихідним моментом і основою поняття «громадянин». Більше того, кожна з цих сторін породжує другу, коли мова йде про джерела якостей громадянина.

Складність процесу формування громадянськості на практиці, оскільки він пов'язаний із засвоєнням прав і свобод людини, полягає в тому, щоб добитися гармонійності всіх ланок системи прав. Передумовами, які забезпечують таку гармонійність, є, на наш погляд, дві.

По-перше, якщо придивитися до найбільш фундаментальних прав і свобод людини, що започатковані в Конституції України, то вони за своєю природою мають невідчужуваний характер. Наприклад, ні за яких обставин, навіть в умовах воєнного чи надзвичайного стану, не може бути обмежена рівність громадян перед законом, порушене невід'ємне право на життя, право на повагу до особистості, на свободу та особисту недоторканність, на захист свобод судом, право не виконувати злочинні накази чи розпорядження. Це означає, що за своєю природою конституційно започатковані права і свободи в своїй основі мають статус природного права. Але, характеризуючи якесь право як природне, недостатньо підкреслювати його невідчужуваний, природний характер. Природність права, якщо додумувати це поняття до кінця, означає також і неможливість відмовитися від нього. При цьому бездіяльність є прихованою і тому особливо руйнівною з точки зору громадянськості формою поведінки. Не існує, як це сприймається іноді на рівні побутової свідомості, прав і свобод людини «корисних», до яких здебільшого відносять ті, що стосуються особистості як такої, і прав, якими можна за певних обставин нехтувати. Найчастіше до таких прав, на жаль, відно-

¹ Див.: *Беттел Т.* Собственность и процветание: Пер. с англ. – М., 2008. – С. 21–22.

сять деякі права суспільно-діяльнісного і державницького характеру. Справжня громадянськість полягає в засвоєнні і свідомій реалізації всієї системи прав, оскільки кожне з них взаємопов'язане з іншими.

Другою передумовою є опора на закони із наданим ним такого статусу, що вони не можуть бути порушені і мають пріоритетну громадську вагу. Щоб домогтися цього при формуванні громадянськості, необхідно спиратися на забезпечення за будь-яких обставин верховенства закону на основі реалізації вимог Конституції; проведення в життя принципу правової стабільності і спадкоємності незалежно від політичних і інших змін; домагання, щоб оцінка реалізації прав людини відбувалася згідно з критеріями реальної свободи.

Обидві передумови у контексті формування громадянськості виступають як взаємоузгоджена система впливу зі своєю метою і логікою функцій, тобто як соціально-правовий механізм формування громадянськості. Головна особливість суперечностей, які виникають при ньому, полягає в тому, що вирішуватися вони повинні на засадах інтеріоризації, перетворення принципів громадянськості на усталені внутрішні якості і норми особистості. Механізмом інтеріоризації виступає сукупність особистих мотивацій, формування компетентності.

Під кутом зору громадянськості вона включає в себе знання про суспільство та принципи його функціонування, усвідомлення своїх прав і свобод в ньому, здатність та певний рівень бажання користуватися ними. В основі такого підходу до мотивацій теж лежить системний принцип. У кожній системі існують ланки, стан яких визначає її здатність виконати своє призначення і обслуговування яких є фундаментальною функцією інших ланок¹. У процесі формування громадянських особистих мотивацій такою фундаментальною ланкою виступає діяльність, актуалізація прагнень до втілення прав і свобод. Відповідно до цього всі ланки особистої мотивації можуть діяти ефективно лише в тому випадку, коли вони вирішуватимуть подвійне завдання: з одного боку, виконувати свої прямі функції, а з другого — максимально сприяти діяльному формуванню особистих громадянських орієнтацій.

Сполучною ланкою між усвідомленням прав і свобод особистості і діями щодо їх реалізації виступає умонастрій. Умонастрій з правової точки зору є продуктом (результатом) функціонування існуючих у державі правових установ, має діяльнісну природу і веде до певних реаль-

---

¹ Проблеми розвитку суспільства: системний підхід: Матеріали міжвуз. нав. конф. 12–13 квіт. 2006 р. / За заг. ред. М. І. Панова, В. О. Лозового. – Х., 2006. – С. 139–140.

них дій. І цим він відрізняється від думки, яка має лише індивідуальну природу і за загальним правилом її існування обмежується сферою свідомості. Характер умонастрою значною мірою визначає характер відносин між людьми. Це є особливо справедливим стосовно громадянського суспільства.

Слід надзвичайно обережно підходити до формування умонастроїв у громадянському суспільстві, де свобода стає субстанціональною ознакою всіх особистих і суспільних проявів життя. Річ у тім, що умонастрої із сфери свідомості можуть перейти в суспільно значуще явище. Гегель, наприклад, зауважував, що для лакеїв немає героїв не тому, що герої не є такими, а тому, що лакеї є лакеями за своїм умонастроєм. З позицій формування громадянськості ця думка заслуговує на особливу увагу.

Громадянськість може стати стійким принципом і бути вкоріненою в суспільство лише тоді, коли діятиме принцип *відтворення громадянської активності і відповідальності при зміні поколінь*. Ключова роль в реалізації цього принципу належить формуванню громадянськості молоді. Одна з обмеженостей у підході до цієї проблеми полягає в тому, що вирішувати її прагнуть виключно спеціальними молодіжними заходами, забуваючи, що головним є залучати молодь до будь-якої суспільно значущої справи, яка впливає на становлення громадянськості, наприклад, до тієї ж правовим чином організованої боротьби за захищеність власності.

На парламентських слуханнях «Про становище молоді в Україні» (грудень 2006 р.) зазначалося, що молодь перетворюється в одну з найбільш уразливих груп населення. Стосовно неї не діють механізми гарантованого забезпечення молодих людей першим робочим місцем, пільгові умови банківського кредитування, особливо житла, у селі практично не розвивається молодіжне фермерство, стан здоров'я молоді перетворився на загальнонаціональну проблему.

Унаслідок надмірної комерціалізації всіх аспектів її життя, особливо доступу до освіти, житла і праці, ці природні прагнення набувають, з точки зору громадянськості, негативної спрямованості і підривають віру в державу і країну. За даними Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, які наводилися на слуханнях, понад 70 % молодих людей не відчують себе господарями власної держави, 65 % — не задоволені своїм соціальним статусом і майже 60 % — не бачать соціальної перспективи в Україні, від 19 до 43 % молоді залежно

від регіону не обрали б Україну Батьківщиною, якби мали можливість вибору¹.

Було б неправильним вважати, що такі настрої молоді є якимось органічними її якостями. Як зазначалося на цих слуханнях, головними життєвими пріоритетами молоді є цілком виправдане прагнення до міцного здоров'я, матеріального добробуту та міцної сім'ї. Просто стосовно неї особливу актуальність має положення, що свобода як вихідний принцип становлення громадянськості лише тоді має цінність, коли вона є реальною.

Нелегітимна влада не може бути суб'єктом формування громадянськості. Вирішальним фактором легітимації є її здатність співвідносити свої інтереси з інтересами населення, а також задовольняти їх відповідно до можливостей конкретних соціально-економічних умов. Поняття легітимності спирається на такий стан речей у державі, який є значущим для індивідів і якому вони підкоряються в силу його раціонально визнаної цінності. Слід відрізнити такі типи легітимності, що впливають із зазначених цінностей: а) легітимність під впливом традицій, звички підкорятися владі, вірі у святість віками існуючих законів; б) харизматично обумовлене внаслідок особливої популярності особи; в) те, що спирається на доцільні, раціонально-правові закони, що добровільно сприймаються громадянами².

Держава є цілісним живим організмом, а тому коли якась його частина вважає себе абсолютно самостійною і незалежною, то гине весь організм. Це положення має подвійне значення. По-перше, держава, а значить, і право, що її захищає, повинне бути орієнтоване не на якусь одну її ланку, а на всю цілісність держави. По-друге, формування громадянськості — це процес, орієнтований на сприйняття держави як вищої цінності у всіх її державницьких проявах.

Фундаментальною формою цих проявів є розподіл властей. Розуміння поділу виключно як взаємного обмеження і контролю має і раціональний, і негативний аспект. Річ у тім, що таким шляхом дійсно може бути досягнута їх протизавага, але це протизавага механічної, а не живої єдності, якою завжди повинна бути держава³. Це впливає хоча б із того, що будь-яка гілка влади залежить від інших гілок. А тому перенесення

¹ Молоді потрібні здоров'я, добробут і міцна сім'я // *Голос України*. – 2006. – 22 груд. – № 243. – С. 2.

² Див.: *Парсонс Т.* О структуре социального действия. – М., 2000. – С. 165.

³ Див.: *Добренев В. И., Кравченко А. И.* Фундаментальная социология. Т. 1: Теория и методология. – М., 2003. – С. 492–296.

у свідомість громадян пріоритетного значення виключно якоїсь гілки влади суперечить формуванню громадянськості як індивідуалізованої форми участі в справах громадянського суспільства. З принципів формування громадянськості впливає особливість механізму її оцінки, що у свою чергу виступає як своєрідний принцип.

Одним із основоположних понять, на засадах використання якого можна оцінити регулятивну ефективність права при формуванні всіх аспектів громадянськості, може бути соціально-правовий конструкт. Загальне поняття конструкта, що склалося в сучасній науці, означає такий підхід особистості до певного явища, на підставі якого виникає реальне, діяльнісне ставлення до нього. Конструкт є регулятивним механізмом дій кожної людини — і стосовно будь-якої ситуації існує свій конструкт¹.

Але чому саме соціально-правовий, а не, наприклад, політико-правовий? Справа в тому, що головним питанням, з яким люди пов'язують функціонування права, є питання про те, як гідно жити і реалізувати свої життєві цінності. Отже, попри всю багатогранність підходів до права, у тому числі і з позицій громадянськості, вирішальним його аспектом виступає аспект соціальний. Соціально-правовий конструкт, таким чином, виступає як форма виниклого на підставі досвіду такого випереджувачого розуміння і тлумачення соціально-правових і суспільно-політичних явищ, яке приводить до сталої поведінки або конкретних дій відповідно до цього тлумачення.

Як суспільний феномен соціально-правовий конструкт є внутрішньо суперечливим. З одного боку, він є тією мірою, за допомогою якої людина здатна тлумачити соціально-правові обставини і відповідно з цим будувати свою соціальну поведінку і навіть обмежити панування цих обставин, а з другого — обране тлумачення і відповідна йому поведінка може перетворити її на раба цих обставин, що може спричинити руйнівні наслідки. Вихід із цієї суперечності полягає в підході до конструктів виключно з позицій прав людини.

Із зазначеного випливають декілька висновків. По-перше, за своєю природою і діяльнісним характером соціально-правові конструкти відбивають процес виникнення нових принципів функціонування суспільних систем, а значить, і громадянськості. По-друге, як вираз регулятивної форми об'єднання правового і соціального в діях людей, соціально-правовий конструкт є одним із понять і інструментів, за допомогою якого доцільно аналізувати соціальну ефективність процесу становлен-

¹ Див.: *Келли Дж.* Теорія личности. – СПб., 2000. – С. 22–24.

ня громадянськості. По-третє, проблема соціально-правових конструктив як одного з джерел становлення нових діяльнісних принципів формування громадянськості заслуговує на докладну наукову і прикладну її розробку.

Загальний висновок по розглянутій проблемі полягає в тому, що реалізація принципів формування громадянськості є одночасно шляхом підвищення соціальної ефективності права. Цей взаємозв'язок базується на підході до соціальної ефективності права як до такої діяльнісної характеристики права, що відбиває рівень його реального впливу на соціальні відносини та на реалізацію обґрунтованих ситуативних і статусних сподівань особистості.

Ситуація в Україні є такою, що впровадження в життя принципів формування громадянськості неможливе без суттєвого підвищення соціальної ефективності права. Умовою такого підвищення є подолання суперечностей, що гальмують і становлення громадянськості, і високу соціальну ефективність права. Головними з них є: суперечність між універсальними цінностями, що існують у суспільстві, і егоїстичними інтересами владної еліти; інституціональна корумпованість, що охопила широкі сфери; між офіційно проголошеними і закріпленими у законодавчих актах ідеями демократії і не такою, що збігається з ними державницькою і соціально-політичною практикою; різке погіршення матеріального стану більшості населення країни; виникнення в надрах самої влади гострих суперечностей, наприклад, зіткнення різних гілок влади.